

УДК 092 + 81'16 Чучка

**ПАМ'ЯТІ ПАВЛА ПАВЛОВИЧА ЧУЧКИ
(22.02.1928 – 10.12.2016)**

Це сталося 10 грудня 2016 року вдома, в Ужгороді. «Нічого. Все це вилікує смерть...» (Ліна Костенко). Проте що вилікує нас, живих, від цієї втрати в українській та світовій науці та нашому українському суспільно-політичному житті? Думаю, що усвідомлення особливої ваги наукового подвигу цієї ЛЮДИНИ, що через хащі мінливих окупацій рідного краю і глибокої світоглядкової кризи значної частини ук-

раїнців вперто й послідовно продиралася до української свободи, соборности й незалежності зі смолоскипом Української Мови та її основними символами — Іменем та Прізвиськом. Звідси назва його докторської дисертації «*Антропонімія Закарпаття*» (1970). Це був науковець з антропонімічними кулями. Влучають у безпам'ятство та несвідомість. Можуть оживити і навіть подарувати безсмертя. Похвали гідна оцінка наукової праці Павла Чучки: 2005 р. його нагородили орденом «За інтелектуальну відвагу». Звідки ця відвага науковця й громадянина?

© І.Д. ФАРІОН, 2017

Коріння наукового й водночас світоглядного вибору — рідне село Бараниці на Ужгородщині, де він народився 22 лютого 1928 р. Село розташоване на межі з угорцями та словаками, мови яких він ще змалку опанував. П. Чучка підкреслював, що в цьому селі українці називали себе «*тільки давнім живомовним етнонімом русна́ки*», на протигагу до етноніма *русини*, яким себе називали власне *гуцули* і власне *бойки*, що протягом XVII—XVIII століть переселилися на Закарпаття з сусідньої Галичини. І так тривало до кінця Першої світової війни, що кардинально вплинула на світогляд закарпатців у їхньому прагненні належати до соборної України. У своєму безцінному науково-методичному посібникові «*Національна свідомість закарпатських українців у XX столітті: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти*» (2005) Павло Чучка наголосив: «*Протягом шістдесятих років ми особисто обстежили всі села Закарпаття і на підставі показань старожилів склали спеціальну мапу, присвячену тодішньому вживанню етнонімів русин і руснак*» (с. 23), що згодом стало основою для знакових статей «*Історія етноніма РУСИН та його споріднених*» та «*Етноніми РУСИН та РУСНАК і їх деривати в південнокарпатських говорах*» (1993).

Отже, від етноніма до антропоніма — власного особового імені та прізвища — до активної громадсько-політичної роботи як першого голови Закарпатської обласної організації товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка та одного із засновників Народного Руху України на Закарпатті, а також до науково-професійних злетів: майже 60 років пропрацював в Ужгородському національному університеті, серед яких 22 роки на кафедрі української мови, відтак деканом філологічного факультету, завідувачем кафедри загального та слов'янського мовознавства. Був натхненником відкриття словацького відділу в університеті, де і працював професором на схилі свого життя.

Цій злетній смузї наукової долі передував вибір українського відділу філологічного факультету Ужгородського державного університету (1947—1952), відтак аспірантура в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка й захист 1959 року кандидатської дисертації «*Українські говірки околиці Ужгорода (Фонетика і морфологія)*». Себто джерелом наукової постанови й неспинного поступу науковця стала основна сила мовної самобутності й самодостатності — *говори*. Вони ж не меншою мірою, а понад то в порубіжному краєві, є внутрішніми сенсами антропонімічної (ономастичної) лексики, основну рису якої — **історичність і соціозумовленість** — почав системно досліджувати мовознавець. Саме Його розвідки найвищою мірою виявлять міждисциплінарний синтез діалектології, історії мови та антропоніміки з винятковим акцентом **на соціоісторичності** цих дисциплін. Прелюдією до його *opus eximium* став розлогий розділ «Історія власних назв» в академічній п'ятитомовій монографії «Історія української мови» (1983, с. 592—659), де простежено історію розвитку імен, прізвиськ та прізвищ від давньоруської до української антропонімії XIV—XV, XVI—XVIII, XIX — початку XX століття. Відтак дослідник системно роз-

крив основні засади творення давньоруського, староукраїнського та сучасного топонімікону. В основі розвідки структурний та лексико-семантичний аналіз первісних твірних основ деапелятивізованої лексики.

Вершинним досягненням мовознавця, вислідом його відданої й неспинної сорокарічної праці став фундаментальний і новаторський словник «**Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник**» (2005) з промовистим епіграфом Івана Франка з його «*Причинок до української ономастики*», де цей видатний енциклопедист наголошує на потребі дослідити «*внутрішній зміст і ядро*» наших імен та прізвищ. Власне до цієї пекельної роботи над 11 500 прізвищами закарпатських українців, що не є вибіркою, а повним антропоніміконом Закарпаття від XIII століття до 1946 року, і взявся Павло Чучка. Теоретична частина словника не менше новаторська, ніж реєстрово-практична. Зауважимо лише на базових проблемах, розв'язання яких запропоновано в цій праці і без застосування яких неможливе далі лексикографування антропонімічного матеріалу. Себто Павло Чучка максимально вдосконалив основи історико-етимологічного лексикографування антропонімічного матеріалу в його територіяльному й часовому розрізі, що до нього намічено в працях Л. Гумецької, Ю. Редька, Р. Осташа, Я. Пури, І. Фаріон.

Основний принцип його антропонімічного лексикографування — *етнонаціональний*. І що ширший слов'янський та інший матеріал залучено, то більше в ньому етнонаціонального! У цьому контексті науковець розв'язує проблему кореляції глобальних, національних та регіональних ознак прізвищ українців; розкриває базові поняття «*прізвища українців*» та «*українські прізвища*», перше з яких протиставлено поняттю «*прізвища неукраїнців*» (в основі національна належність), а друге — поняттю «*чужомовні прізвища*», або «*перейняті прізвища*» (в основі лінгвальний, власне етимологічний принцип). Себто цілком слушно і вмотивовано до прізвищ українців належать «*всі без винятку прізвища осіб української національності, якщо їх носії вважають себе українцями*» (с. XV), натомість до **українських прізвищ** належать ті, що утворені засобами та способами українського словотвору від слів української мови, від давніх українських адаптованих запозичень, від чужомовних слів, але з допомогою українських словотворчих засобів. Таким способом перед нами постають антропоніми як етномовні ідентифікатори нації в своєму історичному розвитку.

Історико-етимологічний принцип науковець виводить із покликань на праці О. Суперанської та І. Фаріон, зауважуючи, що «*об'єкт етимологічного аналізу прізвища — не вся історія лексеми з часу її появи в мові, а лише той відрізок у її історії, упродовж якого ця лексема ставала спадковою власною назвою засновника відповідного роду, тобто факт установлення того, чим, власне, вона була 200—300 років тому*» (с. XLI). Дуже важливо під час етимологізування застосовувати так званій *принцип самобутності*, що «*зобов'язує дослідника шукати етимологічне пояснення, передусім, у власних ресурсах мови*» (с. XLII), що найпослідовніше й найрезультативніше

втілював у своїх ономастичних дослідженнях професор Михайло Худаш, колега Павла Чучки та його однодумець. Попри те, в етимологічному аналізі, як наголошує професор, найважливіше відповісти на запитання, який народ створив це прізвище, «*чиї лексичні ресурси використано, чиї словотворчі засоби і способи застосовано для його утворення — власні чи чужі, загальнонаціональні чи регіональні, апелятивні чи пропріальні*» (с. 1). Дослідник дає розлогу відповідь на це засадниче питання, подаючи доглибну аналітику близько тридцятьох прізвищевих формантів та їхніх функцій. Науковець використовує свій індивідуальний дуже промовистий термін *родичівські форманти* (відомі як патронімні), що утворювали синівські іменування від назв батьків, і стверджує найбільшу продуктивність закарпатських прізвищ із суфіксами **-ак/ -як /-чак**: *Галушчак, Микуляк, Головачак*; ; **-ук/ -юк /-чук**: *Гриджук, Радилюк, Лівивчук*; **-ич**: *Барнич, Настич*. Серед своєрідних закарпатських формантів **-ей**: *Томей*, **-инець**: *Лазарішинець*, **-ій**: *Берегій*.

Наголошуючи на асемантичності прізвищ (не виражають жодного значення), мовознавець підкреслює його визначальну **ідентифікаційну функцію: свого роду і народу**: «*Майже кожне українське прізвище є давньою родовою назвою, вік якої налічує щонайменше 200 років: не випадково серед прізвищ відсутні неологізми*» (із презентації у проєкті «Від книги до мети», 2012, с. 2—3). Саме через поморфемний аналіз ми можемо визначити батьківсько-синівські, материнсько-синівські та інші родинні взаємини: *Петр-иш-ин-ець — Петр-иш-ин — Петр-их-а — Петро*, а через твірну основу питомість її чи запозичення. Водночас ця основа — це спресована в слові соціальна, етнічна та культурна історія краю. Показово й те, що більшість апелятивів, представлених у прізвищах закарпатських українців, належить до загальноукраїнської літературної мови (с. XXIII), що, попри діалектні та історико-політичні відмінності, свідчить про нашу спільність та соборність.

Виняткової уваги заслугоує трактування словотвору прізвищевих назв як складника їхніх етимологій і нагальну потребу принципово відрізнити словотвірний аналіз прізвищ від поморфемного та етимологічного аналізу. Цілком поділяємо думку дослідника, що існує лише два способи творення спадкових родових знаків в діакронії: морфологічний і семантичний, що розкодовують інформацію і з історії мови, і з історії її носіїв. Якщо перший полягає у творенні прізвищ з допомогою відповідних прізвищевих формантів, то другий — у *трансонімізації апелятивів*, себто у переході (зазвичай через метафоризацію) колишніх індивідуальних прізвищ та особових імен у розряд прізвищ, що масово сталося на межі XVIII-XIX ст. під впливом позамовних чинників, зокрема спеціальних декретів австрійського цесаря Йосифа II від 1 листопада 1780 р. та декрету цесаря Франца I від 13 листопада 1814 р.

Наголосимо: серед наскрізних ідей аналізу прізвищ — їхня вмонтованість у суспільно-політичні процеси, себто **антропонімосоціолінгвальність**, через яку пізнаємо не лише суспільний статус і родовід іменованих

ного (денотата), але й загальні історико-політичні обставини. Зокрема, «*національна форма особових імен при прізвищевих назвах (пор. Elek — Oleksa, Hric — Griga, Fedor — Francz) у писемних пам'ятках XVI—XVIII ст. на території Угорського королівства дає змогу дослідникові впевненіше говорити про етнічну належність її носіїв*» (с. 9). Ось вона знову — ця корона ЕТНІЧНОСТІ!

Ще одну ономастичну вершину взяв професор Чучка своєю працею «**Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник**» (2011) — перше в історії нашої мовознавчої науки лексикографічне дослідження про дохристиянські питомі (автохтонні) слов'янські імена українців, які сьогодні становлять у нашому антропоніміконі заледве 3—4 % (у південних слов'ян 70 %, у чехів — 30—35 %) (с. 10) на зразок *Богдан, Величко, Мстибор, Добрик* та ін. Цей словник містить понад 2220 слов'янських імен, моделі яких уперше системно дослідила М. Демчук («Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVIII ст.», 1988).

До поняття «*слов'янські особові імена українців*», за визначенням дослідника, належать тільки ті імена слов'янської етимології, «*носіями яких є або були особи української національної (етнічної) належності*» (с. 4). Себто це глибоко мотиваційний національний внутрішній світ українця, яскраво виражений через імена найдорожчого в його житті — дітей. Павло Чучка наголошує: «*етнічна належність чи національне походження денотата при занесенні власного особового імені до реєстру словника для нас має принципове значення*» (с. 4). Серед тих імен генетично слов'янські імена, що сягають праслов'янської, давньоруської та давньоукраїнської мови (*Святополк, Ярило*); власне українські іменні похідники новіших часів (*Зореслав, Сніжана*); слов'янські особові імена, що утворені від імен інших класів (способом трансонімізації) (*Шедрик, Вовк*). Таким способом мовознавець із найглибших, забетонованих шарів нашої культури виводить на поверхню ПРИРОДНИЙ світ антропонімічної культури українця.

Через цей словник зреалізоване ще одне надзавдання — ствердити українську антропонімічно-світоглядovu тожсамість. Нам добре відомі «Словарь русских имен» Н. Тупікова (1903) та «Słownik staropolskich nazw osobowych» за редакцією В. Ташицького (1981), до реєстрів яких внесено десятки імен українців як «своїх», позаяк за принцип узято не етнічну належність, а політичні кордони тодішніх держав, які цю українськість системно знищували. Натомість наш автор подає тисячолітню (!) історію автохтонних (див. М. Худаш, М. Демчук) імен українців на загальнослов'янському порівняльному тлі та на всій етнічній (не урізаній державній) українській території, що неминуче породжує низку проблем, одна з яких розмежування *особового імені і прізвища особи*. Дослідник на основі патронімів реконструює понад 1000 імен, що функціювали в XI—XIII століттях. Отже, ця праця — повернення українцям їхньої історичної пам'яті та національної свідомості через ім'я як духово-культурну

організацію етносу. В імені ми САМОЗБУВАЄМОСЯ або САМОЗАБУВАЄМОСЯ.

На презентації цієї праці у Львові 20 жовтня 2011 року в проєкті «Від книги до мети» професор зазначив: **«Історія прадавніх імен — це історія нашого духу»** («Від книги до мети», 2012, с. 3).

Основні пазли історії національної свідомості закарпатських українців професор склав ще 2005 року в уже згаданому посібникові **«Національна свідомість закарпатських українців у ХХ ст...»**. Це скрупульозна містка й стисла аналітика етнонаціональних і політичних процесів входження Закарпаття в лоно соборної Української Держави через віхові й неоднозначні події 1919, 1939 і врешті 1946 рр., у центрі яких завжди була **МОВА**, себто закарпатські говірки як органічна частина продовження карпатських діалектів української мови. Проте ствердження цих фактів — української мови та держави, і зокрема, з назвою Карпатська Україна від 15 березня 1939 р. — викликало шалений спротив у москвофільських, мадяронських і навіть чехофільських середовищах через експансивне бажання Угорщини, Чехії та Москви володіти цієї частиною споконвічної України. Зрештою, теперішня горезвісна ідея «русинства від Магочі» має ті самі причини.

Цілком логічно, що центральною постаттю в національно-мовних прагненнях закарпатських українців став Августин Волошин — Президент Карпатської України, твори якого вийшли щойно 1995 р. завдяки зусиллям О. Мишанича та П. Чучки. Професор підкреслює, що саме Волошин, *«цей богослов, педагог, фізик і математик»* у першій науковій праці *«Практична грамати́ка малоруської (руської) мови»* (1905) обґрунтовує належність закарпатських говорів до української мови (с. 14, 30). На думку Павла Чучки, виняткова роль Волошина в його розумінні визначального місця мови в розбудові держави: **«Нація живе в її мові»** (мадярський клич).

Квінтенсенцією прагнень закарпатських українців став *«Маніфест до українського народу Підкарпаття»* від 17 жовтня 1937 р. з такими характерними словами: *«Нема тут жадних «русских», не є жадних москалів, нема жадних «карпаторосів», а є лиш оден український нарі́д. Тому одному народові належить одна мова, одна культура і один правопис»* (с. 46). У цих словах, як на мене, ідея життя професора Чучки. Тільки той, хто так віддано служить своєму народові, може оцінити здобутки інших народів. Звідси його порівняльні межимовні дослідження: *«Вступ до слов'янської філології»* (1968), *«Угорсько-український словник»* (1960) (один із укладачів та редакторів), співавторство підручників української мови для шкіл із угорською мовою навчання, низка статей ономастичної проблематики в угорській, словацькій, німецькій та румунській мовах та розвідки соціолінгвістичної проблематики.

Мабуть, обрані були ті науковці, що захищали кандидатські та докторські дисертації в спеціалізованих рада́х, якими керував Павло Чучка; пощастило і тим, хто разом із ним входив до експертної ради ВАК Украї-

ни з філологічних наук, до ономастичної комісії при НАН України, до Правописної комісії при Кабінеті міністрів України та лексикографічної комісії при Інституті української мови НАН України, до комітету славистів України... Себто Він своєю кипучою науковою й суспільною діяльністю охоплював усі основні наукові інституції країни зі злободенною та базовою проблематикою. Він підготував 20 кандидатів та 2 докторів наук, що працюють у різних вишах України, Словаччини, Хорватії.

Усе. Двері Його життя зачинилися. Ми більше не почуємо його мови, вкритої карпатським чаром, його сміху, нарозпах відкритого; не побачимо очей, предобрих, як земля наша, і не затримаємо Його під час швидкої та зосередженої ходи... Він залишив нам заповіт: «Праця єдина з неволі нас вирве» (Б. Грінченко) і свої *opus eximium* як вислід служіння Батьківщині та науці.

Ірина ФАРІОН

Національний університет «Львівська політехніка»

Iryna Farion

Lviv Polytechnic National University, Lviv

IN MEMORI OF PAVLO PAVLOVICH SHUCHKA
(22.02.1928 — 10.12.2016)

Мовна мозаїка

ПО ПРАВУ ЧИ ЗАСЛУЖЕНО, СПРАВЕДЛИВО?

Оцінюючи певний набуток, журналісти вживають переважно форму *по праву*, напр.: *Адже в активі кожного з потенційних парламентських лідерів є як вчинки, що ними можна по праву пишатися, так і речі, про які дуже не хотілося б згадувати* (Дзеркало тижня, 25 — 31.03.2006); *Перлиною сільського туризму Чернігівщини по праву став Соколинний хутір...* (Експедиція XXI, 2008, № 4 (71); *Велич і слава цієї історії по праву належить козацтву* (День, 08.10.2010); *Саме там [у селі Трибухівцях на Тернопільщині] розташоване одне з небагатьох фермерських господарств, яким область може по праву пишатися* (Україна молода, 27.12.2016). Хоч цю стійку форму зафіксували тлумачні та перекладні словники української мови, проте її значення 'досягнуто сумлінною, чесною працею, відданим служінням людям і т. ін.' у загальному вжитку органічніше передають прислівники *заслужено, справедливо, законно* та словосполучення *цілком заслужено, цілком справедливо, цілком законно* і под., пор.: *...наші художники заслужено здобувають перші місця і престижні призи на багатьох зарубіжних конкурсах* (День, 25.06.2015); *Рятівні заходи неухильної твердості були забуті, і до наших народів справедливо можна було віднести відомі слова апостола...* (П. Загребельний); *Серед них одним із найпочесніших експонатів цілком заслужено міг би вважатися той, до якого пропхалося забігане подружжя* (Ю. Андрухович); *Я і Ява, ...як ініціатори цієї справи, звичайно, цілком законно хотіли грати найголовніші ролі* (В. Нестайко).

Катерина Городенська